

जीवनातले चढउतार पुढे चालूच...

(भाग २)

गाणारा टांगेवाला

टांग्यात बसले. टांगेवाला मोठा गमतीशीर होता. सकाळची प्रसन्न वेळ, घोडा दुडक्या चालीनं चालत होता. मधूनच हलकासा चाबूक हाणत तर कधी एखादी इरसाल शिवी घोड्याला देत टांगेवाला माझ्याशी बोलत होता. मला बोलवत नव्हतं, पण त्या टांगेवाल्याच्या एका विशिष्ट लक्ब असलेल्या बोलण्याच्या पद्धतीमुळं मीही हळूहळू

बोलका झाले. मध्येच त्यानं मोठ्यानं गायला सुरुवात केली. मला आता शब्द आठवत नाहीत. पण गोड पहाडी आवाजात मोठ्या ऐटीनं तो गात होता. माझ्या मनाच्या त्या तशा अवस्थेतसुद्धा त्या गाण्याचे स्वर मला मोहून टाकत होते. माझी मरगळलेली, हताश झालेली अवस्था त्यामुळे पुष्कळ सावरली. थांबून थांबून तो गाणं म्हणायचा. तो थांबला की, मी त्याला पुन्हा म्हणायला सांगायचा. टांगा वस्तीत शिरेपर्यंत त्याचं गाणं सुरू होतं. टांगा रामभाऊ गुळवणींच्या घरासमोर थांबला. जणू काही वेगळं घडलंच नाही, असा चेहरा करून मी दार ठोठावलं.

मला बघून रामभाऊ चकितच झाले. कालच मी त्यांच्या घरून गेलो होतो आणि पुन्हा आज दत्त म्हणून उभा! त्यांनी विचारलं, “काय रे राम, प्रकृती वगैरे बरी आहे ना? असा एकाएकी कसा परत आलास?”

स्टेशनवरून येतायेता मी काय सांगायचं, ते ठरवलं होतं. म्हटलं, “तुमच्या घरी इतके दिवस राहिलो. आता पुन्हा कधी भेट होईल कुणास ठाऊक! मुंबईला जाण्यापूर्वी पुन्हा एकदा शेवटचं भेटावं, अशी ओढ लागली म्हणून आलो. दोन-चार दिवस राहून जाईन, ते मात्र नक्की पुन्हा येणार नाही.”

त्यांनी मोठ्या प्रेमानं मला आत नेलं. दुपारपर्यंत मी गप्प गप्प होतो. मनात सारखा विचार येत होता की, रामभाऊंना घडलेलं सारं सांगावं आणि त्यांच्याकडे काही पैसे उसने मागावेत. पण धीर होत नव्हता. त्यांना काही वेगळं वाटलं तर? शेवटी दुपारी ठरवलं की, त्यांच्याकडं काही मागायचं नाही.

संध्याकाळी शाखेत गेलो. तिथून संधाच्या कार्यालयात गेलो. श्री. नारायणराव तरटे तिथं प्रचारक होते. त्यांना सारी परिस्थिती सांगितली. ते स्वतः काही पैसे देऊ शकत नव्हते. पण त्यांनी काहीतरी खटपट करण्याचं आश्वासन दिलं. दुसऱ्या दिवशी दुपारी त्यांनी सांगितलं, “सुधीर, तुझा एक कार्यक्रम ठरवला आहे. पैसे विज्ञारले नाहीत. देतील ते घ्यायचे.”

करता का माझं गाणं?

ग्वालहेरच्या डॉ. केतकरांचे बंधू श्री. दादासाहेब केतकर ‘मंदोसर’ला जज्ज होते. ते काही दिवसांकरता त्या वेळी तेथे ग्वालहेरला आले होते. ते गाण्याचे भोक्ते होते. त्यांना विचारून त्यांच्यासाठी हा कार्यक्रम श्री. तरटे आणि काही मित्रांनी ठरवला होता. कार्यक्रम झाला. त्यांनी दहा रुपये दिले. पुन्हा थोडंसं बळ आलं. पूर्वीचाच वेत पुन्हा आखला. अजमेर मार्गानं उज्जैन-इंदूरला जायचं. अजमेर एवढ्यासाठी सारखं डोक्यात येत होतं की, त्या भागात त्यातल्या त्यात बन्या संख्येन महाराष्ट्रीयांची वस्ती अजमेरला होती. अजमेर हे त्या वेळच्या बी.बी.सी.आय. रेल्वेचं मोठं केंद्र होतं. जंक्शन होतंच, पण रेल्वेचं मोठं वर्कशॉप तिथं होतं. अजून मला आठवतं त्याप्रमाणं मीटरगेजची इंजिन्स तिथं तयार होत असत. कदाचित त्यांची जुळणी (असेंब्ली) करीत असतील. तिथला महाराष्ट्र समाज चांगला आहे, असं मला दिल्लीलाही कळलं होतं. परिचयपत्र

मात्र कुणाकडूनही मिळालं नव्हतं.

आणखी दोन दिवस ग्वाल्हेरला राहून मी आग्रामार्गे अजमेरला जायला निघालो. झोन तिकिट काढण्याइतके पैसे जवळ नव्हते. त्यामुळे साधं तिकीट काढलं. वाटेत जयपूरला काही तास थांबलो आणि दुसरी गाडी पकडून अजमेरला निघालो. अजमेरला संध्याकाळी पोचलो होतो. एका करुन ‘महाराष्ट्र समाजा’त गेलो. पत्ता मिळाला होता. त्यामुळे शोधाशोध फार करावी लागली नाही. ‘समाजा’चे सेक्रेटरी तिथंच राहात असत. एक मोठा वाडाच समाजानं घेतला होता. त्यातल्या एका खोलीत माझी राहण्याची व्यवस्था झाली. रात्रभर मी विश्रांती घेतली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी प्रथम सेक्रेटरीना जाऊन भेटलो. एखादा कार्यक्रम क्हावा, अशी विनंती केली. ‘पण इथं अशा तळेनं पैसे देऊन कार्यक्रम होणं शक्य नाही,’ असं त्यांनी सांगितलं. पहिलाच दणका बसला. पुन्हा परीक्षेची वेळ आली. जवळ फार तर दोन रुपये होते. समाजाच्या अध्यक्षांना भेटलो. त्यांनीही नकार दिला. मी त्यांना म्हटलं, “मला काही पैसे देऊ नका, पण गाणं तरी ऐका.”

त्यालाही ते तयार झाले नाहीत. आता मात्र माझं धाबं दणाणलं. दोनतीन दिवस मी अनेक महाराष्ट्रीयांना भेटलो, विनंत्या केल्या, पण काही उपयोग झाला नाही. अगदी नाशिकचीच पुनरावृत्ती होत होती.

अखेरचा निरोप

चवथ्या दिवशी ‘समाजा’ची खोली सोडायची होती. तो दिवस मी याच काय, पण पुढच्या जन्मीही विसरणार नाही. काय करावं, कळतच नव्हतं. इथून पुढं जायचं कसं? नाशिक, निदान मुंबईच्या जवळ होतं. अगदी भीक मागत जायचं म्हटलं, तरी मुंबईला पोचू शकत होतो. पण अजमेरहून जवळपास असं ठिकाणच नव्हतं. त्या दिवशी मी सगळी आशा सोडून दिली. ज्या नियतीनं मला वेळोवेळी सावरून धरलं, मार्ग दाखवला, त्या नियतीच्याच मनात मी अजमेरला संपून जावं, असं असलं पाहिजे. बँग वीक, कपडे वीक, असलं आता काही करायचं नाही. खिशात आठ-दहा आणे होते, ते संपेपर्यंत थांबायचं, नंतर कोणत्याही मार्गानं आयुष्य संपवायचं. आता हे सगळं सहन करायचं नाही. त्या दिवशी मी यशवंत केदारेला एक पत्र लिहिलं. त्या पत्रात मी त्याचा आणि रायकर वगैरे सगळ्यांचा निरोप घेतला.

खूप मोठं पत्र लिहिलं. लिहीत असताना सारखा रडत होतो. रडू आवरतच नव्हतं. सगळी पाने डोळ्यांतून पडणाऱ्या पाण्यानं भिजून गेली होती. ते पत्र आज असतं, तर खरंच सांगतो, जगतल्या कुणीही लिहिलेल्या करुण पत्रांपैकी अंतःकरणाला पीळ पाडणारं असं ते अत्यंत परिणामकारक पत्र ठरलं असतं. त्यात भाषेचा फुलोरा नव्हता, शब्दांची आतशबाजी नव्हती. होती ती वेदना. जगण्याच्या हव्यासापायी सोसलेल्या अर्मर्याद हालांची वेदना. त्या दिवशी जगण्यातला अर्थ पूर्णपणे निघून गेला होता. आता कुणाकडं काहीही मागायला जाणं नव्हतं, इच्छा नव्हती. आवश्यकताही वाटत नव्हती.

त्या पत्रात मी माझ्या भावाला, नानाला, अजमेरला संपलो, एवढं कळवायला सांगितलं. १ सप्टेंबरपासून मी कुठं आहे, आहे की नाही, याची काहीच वार्ता आमच्या घरातल्या कुणालाच नव्हती. आता शेवटी तरी मी संपलो, हे त्यांना कळवावं, असं वाटलं.

त्या संध्याकाळी सेक्रेटरींना म्हटलं, “मुंबईहून माझी एक मनिअॉर्डर या पत्त्यावर यायची आहे, दोन दिवसांत येईल. आणखी दोन दिवस राहू का?” त्यांनी ‘हो’ म्हटलं. खिशातले आठ-दहा आणे संपायला दोन-तीन दिवस लागणार होते, असं नव्हतं. मी आणखी दोन दिवसांची मुदत का मागून घेतली, ते मलाही त्या वेळी कळलं नाही. अजमेरला आल्या दिवशी रात्री जेवलो होतो. दुसऱ्या दिवशी सेक्रेटरींनी कार्यक्रम होणार नाही, असं सांगितल्यावर मात्र जेवण बंद केलं होतं. काहीतरी खाऊन भूक भागवत होतो. तिथली बाजारातली खाण्याच्या वस्तूंची दुकानं म्हणजे घाणीचा आगर होती. आल्याच्या दुसऱ्या दिवशी मी खायला म्हणून गेलो, तेव्हा खाण्याच्या वस्तू म्हणून ज्या मांडून ठेवल्या होत्या, त्यांवर इतक्या माशा होत्या की, वस्तू दिसतच नव्हत्या. मी त्या दुकानदाराला विचारलंदेखील, “यह मर्खियां कैसी रत्तल मिळेगी?”

माझ्या या प्रश्नाचा त्याच्यावर काही परिणाम झाला नाही. त्यांन माझ्याकडे दुर्लक्ष केलं. मी फक्त दूध प्यायलो. दूध छान आणि स्वस्त होतं. नंतर मात्र शेव, गाठ्या, भजी, दूध असलंच माझं खाणं होतं.

आयुष्य संपवायचं ठरवलं आणि आश्वर्यकारकपणे मी शांत झालो. आता सगळं सरळ, सोंपं वाटत होतं. आतापर्यंत कितीतरी वेळा कशाला जगायचं, असं वाटत होतं. पण आज मात्र ‘जगायचंच नाही’, या बिंदूला येऊन पोचलो होतो. आयुष्य संपवायचा निश्चय केलेली अशी ही स्थिती माझ्या वाट्याला दुसऱ्यांदा आली होती.

१९३८ सालच्या मे महिन्यात मी नागपूरला संघाच्या ओ.टी.सी. ला गेलो असताना एकाचं सतत टोचून बोलणं मला सहन झालं नाही. यात संघाचा काही संबंध नव्हता. सारं वैयक्तिक होतं. हे टोचून बोलणं इतक्या पराकोटीला गेलं की, त्या वेळी ते सहन करण्यापेक्षा मरून गेलेलं बरं, असं वाटलं. मी मुंबईला जाणार म्हणून परवानगी मिळवली. नागपूर स्टेशनवर आलो. मला स्टेशनवर सोडायला दोघंजण आले होते. त्यांतल्या एकानं मला विचारलं, “मुंबईला जाण्यापुरते पैसे आहेत का?” मी “होय” म्हटलं. ते म्हणाले, “दाखव पाहू.” त्याचाही मला संताप आला. माझ्याजवळ पैसे नव्हतेच.

पण मला मुंबईला जायचंच नव्हतं. कुठलं तरी तिकीट गाडीत शिरण्यापुरतं काढून गाडी सुटली की, मला बाहेर उडी घ्यायची होती. नागपूरहून वीस-पंचवीस मैल असलेल्या ‘सिंदी’ स्टेशनचं तिकीट काढलं. प्लॅटफॉर्मवर गेलो तर अर्ध्या मिनिटापूर्वी गाडी सुटली होती. मी जिवाच्या आकांतानं गाडी पकडण्यासाठी धावलो, पण पकडू शकलो नाही.

मला आत्महत्या करता येत नाही, या धक्क्यानं मी प्लॅटफॉर्मवरच कोसळलो. पोचवायला आलेल्या दोघांनी मला उचलून टांग्यात घातलं आणि कँपवर आणलं. रात्री

१० च्या सुमाराला बेशुद्ध झालेला मी दुसऱ्या दिवशी दुपारी शुद्धीवर आले.

मला कळलं की, डॉ. हेडगेवार कितीतरी वेळ माझ्याजवळ बसून होते. वारंवार येऊन चौकशी करीत होते. मला पोचवायला आलेले आणि उचलून आणणारे होते, श्री. गोपाळराव येरकुंटवार आणि श्री. महेश वाघ. दोघांच्याही स्मरणात हा प्रसंग चांगला आहे. मात्र त्यामागचं कारण त्यांना माहीत नाही. महेश वाघ अजूनही कधी मला भेटतो, तेव्हा या प्रसंगाची आठवण देतो.

कायमचं दुःख

त्या वेळी मी गाडी पकडू शकलो नाही, पण अजमेरला तसं होण्याची शक्यता नव्हती. मी कुठं जाणार, वर्गैरे मला काही कुणाला सांगायचं नव्हतं. ठरवलेलं करायला माझा मी स्वतंत्र होतो. त्या दिवशी आणखी एक विचार आला. आपल्याला इथं तसं कोणी ओळखत नाही. स्टेशनवर जाऊन हमाली का करू नये? पण तेही शक्य नव्हतं. त्यासाठी लागणारी शारीरिक क्षमता माझ्याजवळ नव्हती. मुंबईतल्या काही महिन्यांच्या भ्यानक हालांमुळे माझं शरीर खुरटून गेलं होतं. अठ-आठ दिवस ज्याला अन्न म्हणतात ते न मिळाल्यामुळे व मानहानी, अपमान, तिरस्कार सतत वाट्याला आल्यामुळे मनही मरून गेलं होतं. क्षयाच्या पहिल्या अवस्थेला पोचल्यामुळे माझी वाढच खूंटून गेली. आजही ते दुःख मी भोगतोय. मला पर्सनलिटी-व्यक्तिमत्त्व नाही. माझा माठा भाऊ उंचापुरा तगडा आहे. माझा धाकटा भाऊ लक्ष्मणसुद्धा माझ्यापेक्षा उंच होता. १९३८ साल अखेरपर्यंत वयाच्या मानानं मीही योग्य शारीरिक अवस्थेत होतो. पण त्यानंतरच्या काही महिन्यांनी माझं व्यक्तिमत्त्व हिरावून घेतलं. कुठंही सार्वजनिक ठिकाणी जाताना हे दुःख आजही मनातल्या मनात मला टोचतं.

स्टेशनवरची किंवा कोणतीच हमाली अजमेरला मला झेपली नसती. दुसरं मी काय करू शकत होतो? शिक्षण नव्हतं. इतर काही हुन्र नव्हती. होतं केवळ गाण. त्या गाण्यानं मला लाचारासारखं का होईना, पण गेले काही दिवस जगवलं होतं. अजमेरला ते गाण ऐकायलाच कुणी तयार होईना. यात दोष इतर कुणाचाच नव्हता. मी जगायची इच्छा करत होतो, हा माझाच दोष होता.

मला आठवतं, तो गुरुवार होता. या दिवशी संध्याकाळी चारपाच आणे खर्च केले. मिठाईसुद्धा खाल्ली. रात्री झोप बरी लागली. सकाळी मला जागं केलं ‘समाजा’च्या सेक्रेटरीनी. खोलीत आल्या आल्या त्यांनी सांगितलं, “फडके, तुम्ही नशिबवान आहात, आमच्या अध्यक्षांनी उद्या संध्याकाळी तुमचं गाण करायचं ठरवलं आहे.”

माझ्या कानांवर माझा विश्वासच बसेना. मी विचारलं, “खरंच गाण करणार आहेत?”

त्यांनी पुन्हा सांगितलं, “शनिवारी संध्याकाळी ५ ते ८ पर्यंत ह्या वाढ्यातच वरच्या मजल्यावर जो हॉल आहे, तिथं गाण करणार आहेत. बिदागी म्हणून साडेतीन रुपये मिळतील. तबला-पेटीची व्यवस्था आम्ही करू. साडेतीन रुपये फार कमी आहेत, याची

आम्हांला जाणीव आहे, पण काय करणार? संबंध वर्षाचे शंभर रुपये आम्ही तुमच्या सारख्यांसाठी राखून ठेवतो. त्यातच प्रवचन, कीर्तन, व्याख्यान, गाणं हे सगळं बसवावं लागतं. त्यामुळे पैसे इतके कमी असले, तरी तुम्ही नाही म्हणू नका.”

मी ‘नाही’ म्हणण्याचा प्रश्ननं नव्हता. मला कळेना की, हा चमत्कार कसा काय झाला? सोमवारपासून मी दातांच्या कण्या करत होतो, विनवण्या करत होतो; पण कोणी ऐकायला तयार नव्हतं आणि आज हे एकदम कसं घडलं? नियतीच्या मनात मला धड जगूही द्यायचं नव्हतं आणि सरळ मरुही द्यायचं नव्हतं. जगवायचं, पण हालहाल करून. मरणाच्या दारापर्यंत न्यायचं आणि तिथून पुन्हा आशा लावून परत फिरवायचं. अत्यंत क्रूर असा हा खेळ नियती माझ्याबरोबर सतत खेळत होती. त्यामुळे कार्यक्रम ठरला आणि साडेतीन रुपये मिळणार, याचा माझ्यावर फारसा काहीच परिणाम झाला नाही.

मी सेक्रेटरींना म्हटलं, “तुम्ही किती पैसे देणार, हा गौण भाग आहे, तुम्ही गाणं ऐकायला तयार झालात, याचंच मला समाधान आहे.”

दिवसभर विचार करत होतो. साडेतीन रुपयांनी माझं काय होणार होतं? कदाचित उज्जैनपर्यंत जाऊ शकलो असतो. पुढं काय? पुन्हा हात पसरणं, लाचारी करणं, गाणं करा म्हणून विनवणं, त्यांच्या दयेवर आशाळभूतासारखं विसंबून राहाणं. हे आता किती दिवस करायचं? कशासाठी करायचं? हे सोसणार आहे का? या अशा जगण्याला काही अर्थ आहे का? या सगळ्याचा आता कंटाळा आला होता.

– वै. सुधीर फडके;

(श्री. श्रीघर फडके: यांच्या परवानगीने ‘जगाच्या पाठीवर’ या आत्मचरित्रातून क्रमशः)